

Religionspolitikken i Norge før og etter 1814

Foredrag ved professor Dag Thorkildsen, Det teologiske fakultet. Desember 2012.

Neste år skal vi markere 200-års jubileet for den norske grunnlov av 1814. Ofte omtales 1814 som mirakelåret, og man fokuserer på det nye som ble skapt på Eidsvoll denne våren. Eneveldet ble avskaffet, Norge fikk en grunnlov som var svært liberal i samtiden, maktfordelig ble innført osv. Derfor glemmer man lett at det meste fortsatte som før. Det gjaldt ikke minst kirken og religionen. Ett av de klareste eksempler på dette var paragraf 2 om religionen som lød slik:

Den evangelisk-lutherske Religion forbliver Statens offentlige Religion.

De Indvaanere, der bekjende sig til den, ere forpligtede til at opdrage sine Børn i samme.

Jesuitter og Munkeordener maae ikke taales.

Jøder ere fremdeles udelukkede fra Adgang til Riget.

Første ledd brukte altså begrepet 'forbliver' om den evangelisk-lutherske som statens offentlige religion. Dermed bevarte man tingenes tilstand slik det hadde vært. Det skjedde til forskjell fra Konstitusjonkomiteens åttende prinsipielle grunnsetning 16. april 1814, hvor andre halvdel lød: Alle religionssektet tilstedes fri religionsøvelse; dog er jøder fremdeles utelukkede fra adgang til riket.

Hvorfor forsvant religionsfriheten? Og hva er det man grep tilbake til med 'forbliver'? Svaret på det siste spørsmål er enkelt: reformasjonen, som ble innført i Danmark-Norge i årene 1536-37 med den nye luthersk/melanchtonske grunnloven: Kirkeordinansen. Den kom på latin i 1537 og dansk i 1539. Men snart viste det seg et behov for sterkere å sikre den rette lære. Det skjedde i form av de såkalte fremmedartikler (25 artikler) som kong Frederik II innførte i 1569. Utlendinger som ville oppholde seg i Danmark-Norge måtte akseptere dem.

Formålet var å holde kalvinister og katolikker ute fra riket. Men for å presisere hva slags lutherdom som skulle råde i riket, fastslo Kongeloven av 1665 at enevoldskongen skulle tro og bekjenne den religion som var beskrevet i den augsburgske konfesjon av 1530. Dette bekjennelsesgrunnlaget ble så presisert i detalj i Christian Vs Danske lov av 1683 og Norske lov av 1687:

I tillegg til Bibelen så dreide det seg om de tre oldkirkelige symboler, som vi kjenner som trosbekjennelser, den augsburgsek konfesjon og Luthers Lille katekisme.

Så helt konkret må det være denne norske lov grunnlovens paragraf 2 1. ledd siktet til i 1814. Og i paragraf 15 ble det videre understreket at ”Kongen skal stedse have bekjendt og bekjende sig til den evangelisk-lutherske Religion, haandhæve og beskytte denne”. Man kan spørre om ikke hensikten med denne paragrafen (som i novembergrunnloven ble til §4) i 1814 var å utelukke Carl Johan fra den norske trone, for han var jo katolikk. I alle fall hadde han selv løst spørsmålet ved å konvertere til den lutherske kirke. Men også de kongelige embetsmenn ble pålagt å bekjenne seg til den evangelisk-lutherske religion. Dette kravet ble delvis opphevet i 1894.

Grunnlovens kontinuitet med det tidligere eneveldet ble også understreket med de kongelige særretter på religionens område. Kongen skulle på samme måte som i den tidligere Kongeloven av 1665 anordne ”al offentlig Kirke- og Gudstjeneste, alle Møder og Forsamlinger om Religionssager”, og ifølge Grunnloven av 1814 skulle han påse ”at Religionens offentlige Lærere følge de dem foreskrevne Normer” (§16). Videre kunne han velge og beskikke de geistlige embetsmenn han ville (§21), og han kunne sparke ”geistlige Overøvrighedspersoner” (altså biskopene) uten lov og dom. Etter 1884 ble disse særrettene tolket som Kongen i statsråd, og den ble utlagt slik at det var opp til regjeringen å definere hva som var akseptabelt innen rammen av Skrift og bekjennelse.

Paragraf 2s andre ledd påla dem som bekjente seg til den evangelisk-lutherske religion å oppdra sine barn i samme. Men det er jo en litt merkelig formulering i og med at den kan tyde på at man så for seg at det var noen i riket som ikke bekjente seg til denne religion. Det var jo imidlertid umulig hvis man ikke var utlending og bare hadde et midlertidig opphold i Norge. Men leddet er i alle fall en direkte videreføring av tidligere lovgivning som satte en streng straff for foreldre som ikke lærte sine barn og unge tjenestefolk luthersk kristendom. I 1814 var det derfor både dåps- og konfirmasjonstvang. Foreldre som holdt barna hjemme fra skole og konfirmasjonsundervisning, ble bøtlagt og kunne bli utelukket fra nattverden.

Konfirmasjonen var ingen frivillig handling, men en borgerplikt med klare sivilrettslige følger. Man kunne ikke tas ut til militærtjeneste uten å være konfirmert, man kunne heller ikke inngå ekteskap, eie jord, være fadder eller vitne i retten. Det var dessuten belagt med straff ikke å møte til konfirmasjon innen fylte 19 år. Da kunne man - helt fram til midten av 1800-tallet - bli satt i gapestokken eller bli sendt på tukthus. Ukonfirmerte kvinner som ble

gravide, måtte skrifte offentlig i kirken etter konfirmasjonen før de fikk lov til å gifte seg. Dersom de ikke giftet seg, kunne de bli sendt på tvangsarbeid i 1 år. Helt fram til 1848 ble derfor en rekke unge sendt i tukthus fordi de ikke var konfirmerte. På tukthuset i Kristiania satt det til enhver tid over 20 ukonfirmerte.

Dåpsplikten ble opprettholdt så sent som i straffeloven av 1902 av den pragmatiske grunn at kirkeboka var datidens fødselsregister. Ekspedisjonssjefen i Kirke- og undervisningsdepartementet hevdet i en bok om kirkeretten 1957 at det var straffbart for medlemmer av Den norske kirke å unnlate å døpe sitt barn. Men i praksis var dåpsplikten opphevet etter 1904. Likevel hevdet jusprofessor Knut Robbertstad i sin lærebok i kirkerett i 1963, at konfirmasjonsundervisningen var en rettsplikt både for foreldre og barn. Men FNs menneskerettighetskomite uttalte i mars 2006 at denne oppdragelsesplikten i paragraf 2 snarest burde oppheves.

Grunnlovens paragraf 2 inneholdt i 1814 også noen eksplisitte forbud. Jøder, munkeordner og jesuitter var ”fremdeles udelukkede fra Adgang til Riget”. Formuleringen sier klart at slik har det vært og slik skal det fortsatt være. Jødeparagrafen var i en viss grad en videreføring av den politikk som var blitt ført under eneveldet. Portugisiske jøder hadde av handelsmessige grunner hatt dispensasjon fra forbudet, men under kong Christian V ble dette innstrammet i Norske Lov av 1687 i paragrafen om jøder og tater. Jøder uten spesialpass skulle bøtlegges med tusen riksdaler, mens taterledere skulle henrettes uten lov og dom. Men på slutten av 1700-tallet vet vi at det bodde det nesten 250 jødiske familier i København. Også hos unionspartneren Sverige fantes det i tiden før 1814 etablerte jødiske miljøer. Men først i 1851 ble jødeparagrafen opphevet i den norske grunnlov, som et resultat av bl.a. Henrik Wergelands kamp for jødernes adgang til Norge. Hans far, presten Nicolai Wergeland, hadde under riksforsamlingen på Eidsvold hevdet at ”Ingen Person af den jødiske troeskjendelse maa komme indenfor Norges Grændser, langt mindre bosætte sig her”. Prostene og opplysningsmennene Peter Hount og Hans Christian Midelfart ønsket derimot ingen jødeparagraf. Men det gjorde til gjengjeld juristene Wilhelm Friman Koren Christie og Christian Adolph Diriks. Det ser ut til at spørsmålet om jødeforbudet har vært det mest omdiskuterte på Eidsvoll når det gjaldt paragraf 2. Her har nokså grumsete motiver gjort seg gjeldende i argumentasjonen for et slikt forbud: økonomi, religion, fordommer og antisemittisme. Som kjent ble jødeparagrafen opphevd i juni 1851.

Når det gjaldt forbudet mot munkeordner i paragraf 2, så var det et uttrykk for at riksforsamlingen ønsket å bevare Norge som et protestantisk samfunn med en religiøs enhetskultur. Man

visste tydeligvis at munkeordner spiller en helt sentral rolle i den romersk-katolske kirkes virksomhet. Og ikke minst var antikatolisismen og frykten for Romas innflytelse sterk. Dette forbudet ble derfor understreket med et eksplisitt forbud mot jesuitter. Det var jo interessant siden Jesuittordenen var blitt oppløst av paven i 1773 og først gjenopprettet i august 1814. Det viser hvor sterk frykten for jesuittene var i det protestantiske Europa. Et liknende jesuitterforbud fantes i en rekke protestantiske og en del katolske land. Vi kan riste litt på hodet av dette, men i et historisk perspektiv kan det forklares.

Mens forbudet mot munkeordner ble opphevet i 1897, var det først i 1956 at jesuittparagrafen ble opphevet selv om det i 1897 hadde foreligget et forslag om å oppheve også dette forbudet, men det ble støttet av kun et mindretall på Stortinget. Og forut for vedtaket i 1956 gikk det en heftig offentlig debatt, og stortingsdebatten var også kraftig kost.

Bakgrunnen for dette forbudet var jesuittordenens skjulte konfesjonelle motoffensiv mot de nordiske land. Ordenen ble opprettet av Ignatius Loyola i 1534 og godkjent av paven i 1540. I denne sammenheng ble også de nordiske land blinket ut for jesuittisk aktivitet allerede få år etter reformasjonens innførelse. En førende skikkelse i denne sammenheng var den norske jesuittmunker, Laurids Nielsen, også kalt Kloster-Lasse eller Laurentius Nicolai Norvegicus. Som 26-åring konverterte han til katolisismen og ble opptatt i jesuittordenen. Etter hvert ble han utpekt til å reise nordover. Han virket først i det skjulte i Vestfold, men ordenen bestemte ganske snart at han skulle dra til Sverige for å forsøke å få landet alliert med Roma igjen. Han ankom Stockholm våren 1576. Sverige var på dette tidspunkt i konfesjonell ustabilitet. Kong Johan III som var katolsk gift, ønsket en tilnærming til Roma. Kloster-Lasse ble ansatt ved Det kongelige kollegium for å undervise lutherske prestestudenter, også her med skjult konfesjonell tilhørighet. Han utga etter hvert et anonymt skrift "Brev fra Satan til de lutherske prester", som var en sterkt angrep på Luther og reformasjonen. Konsekvensen ble at Kloster-Lasse og jesuittene ble utvist fra Sverige i 1580. I 1602 utgav Kloster-Lasse et apologetisk skrift, "Confessio Christiana – en kristen bekjennelse" som han tilegnet danskekongen Christian IV. Hensikten var at det dansk-norske rike skulle vende tilbake til moderkirken, og i denne sammenheng tilbød han den dansk-norske konge sin hjelp. Men de jesuittiske forsøkene på å rekatolisere de nordiske land var ikke slutt med dette. Det endte med at han ble utvist og lovene mot jesuittene skjerpet.

I 1643 kom det en forordning som truet med dødsstraff for katolske prester som ble pågrepet i riket. Men det stoppet dem ikke. Et eksempel er brødrene Hjort, fire lutherske prestesønner fra

Tønsberg som opptrådte som fordekte jesuitter i løpet av de første to tiårene av 1600-tallet. Christoffer Hjort konverterte i studietiden til katolisismen. Men han opprettholdt en luthersk utdanning som et skalkeskjul. Hans karriere minner om Kloster-Lasses. Han vendte tilbake til Oslo i 1597 der han etter et år ble rektor for katedralskolen. Etter hvert ble han 'luthersk' sogneprest i Hoff på Toten i 1602. Senere ble han slottsprest på Akershus og dermed også sogneprest i Aker kirken. Hans virksomhet var klarert med ordenen. Målet var å verve preste-studenter for ordenen som skulle komme tilbake til Norge og drive fordekt misjon. Og han lyktes. Flere andre ordinerte katolske prester ble prester rundt på Østlandet. De fremstod som gode lutheranere, men hadde pavelig godkjenning for fritak for forskjellige krav til katolske prester, bl.a. sølibatet, dvs. de kunne oppfylle idealet for en luthersk prest og gifte seg og stifte familie.

I Stavanger ble Laurits Clausen Scabo utnevnt til biskop i 1605. I ettertid har det vist seg at han stod i tett kontakt med jesuittenes kollegium i Braunsberg i Øst-Preussen, som var blitt grunnlagt i 1578 for å rekatolisere de nordiske land. I ett av brevene skriver han at han er overbevist om at det finnes kun en sann kristen kirke, og det er den romerske.

Denne historiske bakgrunnen forklarer hvorfor Eidsvollsmenne for sikkerhets skyld eksplisitt forbød jesuittene adgang til riket selv om ordenen først ble gjenopprettet høsten 1814.

I 1923 foreslo den norske regjering å oppheve jesuitterforbudet. Men da gikk Marta Steinsvik, som hadde studert teologi på Menighetsfakultetet, til et kraftig offentlig angrep mot ordenen. Hun skrev en artikkel om jøder og jesuitter i Aftenposten som oste av antisemittisme, og hun ville ha jesuitterparagrafen opprettholdt. Det fikk den katolske sognepresten Coelestin Riesterer i Kristiansand til å beskyldte henne for løgn. Resultatet var at hun gikk til injuriersak mot ham. Selv om retten i 1928 mortifiserte en rekke av Riesterers utsagn, kom den likevel til at hans ærekrenkelser var fremkalt av fru Steinsvik selv. Pastoren ble frifunnet, og Marta Steinsvik ble idømt saksomkostninger. Mens rettssaken pågikk utgav Marta Steinsvik boken Sankt Peters himmelnøkler. Bokens formål var, som hun selv skrev, å opplyse folk om den katolske kirkes store feil. Fokus var rettet mot jesuittenes dobbeltmoral. Det hun anså for å være de groveste sitatene fra romersk moralteologi, (og som fortsatt må karakteriseres som svært pornografiske) hadde hun likegodt sladdet med svart, og man kunne få oversettelser utlevert ved å sende inn en slipp bak i boken og med bekreftelse på at man var voksen og ikke

skulle vise det utleverte materialet til uvedkommende. Steinsviks agitasjon bidrog nok til at jesuitterforbudet ikke ble opphevet før i 1956.

Kunnskapen om jesuittenes tvilsomme historie fikk under stortingsbehandlingen bl.a. odels-tingspresident Carl Joachim Hambro til å argumentere sterkt mot en opphevelse av forbudet. Han hevdet bl.a. at jesuittene var de egentlige skyldige i autoritære ideologi som nazismen, fascismen og kommunismen, og at Hitlers 'Mein Kampf' var gjennomsyret av jesuittenes ånd. I sitt forsøk på å bevare jesuitterforbudet fikk han politisk støtte av KrF og ellers støtte av 1 biskop, 2 lærere ved Det teologiske menighetsfakultet og 1 lærer ved Det teologiske fakultet. Men forbudet ble denne gang fjernet.

Langt større betydning hadde det for religionsfriheten at det alt i 1845 ble innført en dissenterlov som senere ble revidert og utvidet. For første gang var det mulig å være norsk uten å tilhøre den evangelisk-lutherske religion. Det var også ved denne anledning at begrepet statskirke ble brukt for første gang i norsk lovgivning. For i 1814 hadde man talt om 'statens offentlig religion'. Men det var først ved grunnlovsjubileet i 1964 at paragraf 2 fikk følgende 1. ledd: «Alle Indvaanere af Riget have fri religions-øvelse». Hvorfor dette leddet ikke kom inn i mai 1814, foreligger det ikke noe sikkert svar på. Men en antydning har jeg funnet hos grunnlovens far, Sorenskriver Christian Magnus Falsen. Han skrev i 1818 i en kommentar til grunnloven:

”Hvor nyttigt det er for en Stat, kun at have een herskende Religion, behøver jeg ikke her at godtgjøre. Gives der to eller flere herskende Religioner ved Siden af hinanden, saa kan deraf let opstaae Partier, som kunne blive meget farlige for Staten.”

Det samme syn hadde sorenskriver Wilhelm Friman Koren Christie under riksforsamlingen:

”Staten kan ikke ventes noget betydelig Gode derved, at ubehindret offentlig Gudsdyrkelse tilstaaes alle andre Religions-Secter; derimod kan stor Skade befrygtes deraf.

Dermed kan det se ut som at det var helt bevisst i 1814 at det ikke en gang ble innført en begrenset religionsfrihet. For embetsmennene kan det også ha spilt en rolle at de hadde i friskt minne Hans Nielsen Hauges virksomhet og anklagen om at han skapte en stat i staten. Han hadde nokså nylig sluppet ut av fengsel, og saken var ennå ikke over, men hans tilhengere begynte å bli en politisk og økonomisk maktfaktor.

Når man anlegger et kontinuitetsperspektiv på den religiøse lovgivning før og etter 1814, må derfor også konventikkelplakaten nevnes. Den dansk-norske loven var blitt innført i 1741 for å føre kontroll med legfolkets religiøse møteaktivitet. Den ble først fjernet i 1842 etter at Stortinget hadde vedtatt dette 3 ganger, men kong Carl Johan hadde brukt sitt utsettende veto. Denne loven var en torn i øynene på de haugianske bonderepresentantene fordi Hauge var blitt dømt etter den. Norge var derfor tidlig ute med å oppheve konventikkelovgivningen. I Sverige skjedde ikke dette før i 1956, og den siste som ble dømt etter loven, ble det i 1912.

Da Stortinget 21. mai 2012 vedtok å endre relasjonen mellom stat og kirke og opphevet grunnlovens §2, var det derfor en av de lange historiske linjer som ble endret, en linje som hadde overlevet både eneveldet av 1660 og konstitusjonen av 1814.